

Прус Віталій Зіновійович –
ад'юнкт кафедри історії держа-
ви та права КНУВС, магістр
права

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Наведено дані теоретико-правового аналізу гетьманських універсалів як джерел права, що діяли на території Лівобережної України у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Подано класифікацію універсалів за галузево-правовою сферою дії.

Dedicated to execution and theoretically judicial analyze of Getmar's universals, as sources of law, that were on the territory of the Leftbanded Ukraine in the 2nd part of XVII – 1st part of the XVIII centuries. In this article is given a qualification of the universals depending on the spheres of branches law in action.

У праві України часів Гетьманщини діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, неоднакову форму й різнилися за змістом та історичним значенням. Їх класифікація може бути проведена на підставі вивчення тогочасного поточного законодавства і нормотворчої діяльності, аналізу змісту пам'ятників права і матеріалів судової практики, що збереглися в публікаціях і фондах державних архівів та рукописних відділів наукових і публічних бібліотек.

Найбільш поширеними серед джерел права Гетьманщини були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і, насамперед, нормативні акти гетьманської влади. Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот [1, с. 297].

Провідне місце серед них посідали гетьманські універсали, офіційні акти державної влади Гетьманщини, що видавалися від імені гетьмана та містили закони й розпорядження.

Метою статті є висвітлення гетьманських універсалів як джерел права, що діяли на території Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.

З огляду на поставлену у статті мету, її конкретними завданнями, на вирішення яких вона спрямована, є такі: охарактеризувати сутність та зміст гетьманських універсалів як джерел права; з'ясувати особливості їх розвитку та функціонування; встановити сферу суспільних відносин, які регулювалися цими джерелами права.

Гетьманські універсали – це нормативно-правові акти глави Української держави другої половини XVII – першої половини XVIII ст., що регламентували суспільні відносини шляхом встановлення (скасування або зміни) правових норм, визначали права й обов'язки конкретних учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та суспільних станів за вчинені ними правопорушення.

“Universal” (у перекладі з латинської мови “загальний”) – термін рецептований із римського права [2, с. 173]. У Речі Посполитій прерогатива прийняття універсалів належала польському королю та коронному гетьманові. Наприкінці XVI ст. право приймати універсали – військові розпорядження – польський уряд поширив і на гетьманів козацького реєстрового війська. Універсали посвідчувалися королівською печаткою, яка, разом з іншими відзнаками гетьманської влади (клеинодами), вручалася козацькому гетьманові представниками польського уряду [3, с. 204]. Отже, таку назву і форму універсалу, як нормативно-правового акта гетьманським урядом реєстрових козаків було запозичено в Речі Посполитій і апробовано в першій половині XVII ст.

Правовими джерелами гетьманських універсалів, як зазначають українські вчені, у кінці XVII ст. були: звичаєве козацьке право, королівські привілеї, сеймові конституції, постанови ради старшин, Зборівський договір 1649 р., Білоцерківський договір 1651 р., починаючи з 1654 р. договірні статті гетьмана з російським царем та інші українсько-московські угоди, царські жалувані грамоти та ін.

Залежно від обсягу владних повноважень, що зосереджувалися в руках гетьманів, універсали приймалися ним одноособово або за участі ради старшин, або радою старшин від імені гетьманів, а в першій половині XVIII ст. – за погодженням з російським царем.

Лише у виняткових випадках гетьмани записували текст універсалу власноручно, як, скажімо, свої перші універсали Б. Хмельницький. Зазвичай, гетьман надиктовував текст генеральному писареві або канцеляристові генеральної військової канцелярії. Універсал, прийнятий спільно з радою старшин, міг записувати канцелярист під диктовку генерального писаря. Універсали записували кирилицею, староукраїнською мовою. Кілька перших універсалів Б. Хмельницького було написано польською мовою, латинськими літерами. На початку XVIII ст. мова універсалів все більше адаптувалася до російських правових термінів.

Видання гетьманського універсалу фіксувалося в Діаріуші – офіційному журналі генеральної військової канцелярії, до якого у хронологічному порядку записували всі найважливіші події, що стосувалися генерального уряду. Іноді тексти гетьманських універсалів заносили до магістратських книг, проте такі записи частково могли відрізнятися від оригіналу за рахунок допущення змістовних та граматичних помилок під час переписування.

Коли універсал підлягав терміновому оприлюдненню, генеральна військова канцелярія готувала кілька примірників універсалу і направляла їх до полкових канцелярій, які розмножували текст універсалу і направляли його сотенним урядам. Копії гетьманських універсалів при поширенні територією полково-сотенного устрою посвідчували полкові старшини. Генеральна військова канцелярія та полкові канцелярії відповідали за негайну доставку універсалу адресатові та його оприлюднення і створення належних умов для виконання. Так, універсал Б. Хмельницького 1650 р. містив таке попередження: "Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто хоч на годину спізниться, буде покараний на горло". Канцеляристи повинні були забезпечити, щоб універсал "... был при зобранью товариства того полку вглас ретельно прочитанный". Або навпаки, канцелярія повинна була зберігати зміст універсалу в таємниці: "жеби леда хто не читал его" [4, с. 181].

Універсали мали чітку форму письмового акта-документа та визначені реквізити. Вони складалися із трьох основних структурних частин: 1) вступу, що містив титул, ім'я та прізвище гетьмана, котрий ухвалив цей універсал (*institutatio*), імена осіб або назви установ, яким було адресовано універсал (*inscriptio*); 2) основної частини – мала опис подій, що зумовили видання універсалу (*narration*), право й обов'язки суб'єктів правовідносин або склад злочину (*disposition*), заборону порушення встановлених правових норм та можливе покарання за недотримання чи порушення їх (*sanction*); 3) заключної частини – містила дані про місце й дату прийняття універсалу, підпис гетьмана – "рука власна" і печатку (*subscriptions*). В окремих випадках універсал підписували гетьман і генеральний писар, або тільки генеральний писар [5, № 214, с. 242].

Як офіційний акт державної влади універсал мав спеціальні засоби захисту від підробки: був виконаний на спеціальному папері з водяними знаками, посвідчений підписом гетьмана й однією або кількома печатками. Але, незважаючи на це, відомі непоодинокі випадки підробки таких документів.

У сучасній теорії права нормативно-правові акти за юридичною силою класифікують на закони й підзаконні нормативні акти [6, с. 165]. Порівнявши сучасну класифікацію нормативно-правових актів та гетьманські універсали, можна стверджувати, що останні, залежно від сфери правового регулювання, могли мати форму як законів, так і

підзаконних нормативно-правових актів, а тому беззаперечно віднести універсали до будь-якої групи буде юридично складно. Однак аналіз змісту універсалів Б. Хмельницького [5], адже саме за його гетьманування їх було видано найбільше, показав, що більшість їх по своїй суті були підзаконними нормативно-правовими актами, оскільки, зазвичай, мали форму наказів, указівок та розпоряджень. Тому за сферою дії доцільно розрізняти три основні види гетьманських універсалів: 1) загальні нормативні акти, що поширювали чинність на всю територію держави і на всі суспільні стани (Універсал "Про покарання сімей, які повстали проти шляхти" від 20 вересня 1650 року); 2) місцеві нормативні акти, що поширювали чинність на окремі суспільні стани (козаків, міщан, селян) або на окремі адміністративно-територіальні одиниці (полки, сотні, міста) (Універсал "Про заборону чинити будь-які утиски і кривди ніжинським міщанам" від 9 січня 1656 р.); 3) локальні акти застосування норм права — визначали права й обов'язки тих осіб, яким були адресовані (Універсал "Про захист маєтностей Євкентія Жеребина" від 22 травня 1654 р.).

Переважаюча частина універсалів — це місцеві та локальні нормативно-правові акти. Домінуючим способом правового регулювання універсалів є зобов'язування — це юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах, обставинах [6, с. 219], яке передбачає суворо обов'язкові нормативні приписи, що безпосередньо визначають поведінку суб'єктів суспільних відносин.

За змістом учені-правознавці традиційно поділяють універсали на закличні, адміністративні, військові, податкові, митні, охоронні, підтверджуючі та подорожні [7, с. 138]. З юридичної точки зору, за галузями правового регулювання універсали слід поділити на чотири основні групи: адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові та процесуальні. Проте слід мати на увазі, що такий поділ є досить умовним, адже чіткій систематизації за галузями права не піддається значна частина універсалів, які мають комплексний характер і містять кілька правових норм, що належать до різних галузей права.

До адміністративних слід віднести універсали про призначення на посаду полковників і сотників та делегування їм відповідних повноважень (Універсал "Про призначення Нечая полковником у Білу Русь" від 29 січня 1656 р.), про підтвердження права міст на самоврядування на основі магдебурзького права (Універсал "Про заборону чинити утиски ніжинським міщанам" від 1 серпня 1650 р.), про встановлення податків і мита або звільнення від їх сплати (Універсал "Про право на безмитну торгівлю купцям-грекам Павлові і Степанові Юрієвичам" від 16 червня 1657 р.), подорожні універсали, що надавали право іноземним посольствам на проїзд через територію України (Універсал "Про вільний пропуск послів Фердинанда III" від 18 квітня 1657 р.).

Цивільно-правові універсали врегульовували відносини власності — підтверджували право власності або надавали у власність ("по-

сесію") монастирям, шляхті, міщанам, магістратам, козацькій старшині земельні угіддя — "грунти", "маєтності" та іншу нерухомість (Універсал "Про підтвердження прав Густинського монастиря на володіння" від 15 травня 1655 р.). Крім цього, гетьманські універсали регулювали такі цивільно-правові відносини, як купівля-продаж, оренда, зокрема оренда землі (Універсал "Про дозвіл київським міщанам вести торгівлю з Старим Биховом, який піддався у владу Запорізького війська" від 15 березня 1657 р.), встановлювали "послушенство" — повинності селян і міщан, або навпаки, звільняли їх від платежів і повинностей на користь держави, монастирів, магістратів, шляхти та козацької старшини (Універсал "Про послушенство селян села Підгірці Печерському дівочому монастиреві" від 3 березня 1650 р.), дозволяли або забороняли здійснювати господарську діяльність (Універсал "Про заборону виробляти і продавати горілку в Києві, оскільки це шкодить міщанам та військовій скарбниці" від 17 січня 1654 р.).

До кримінально-правової групи слід віднести так звані охоронні або захисні універсали про "гетьманську протекцію", видані монастирям, шляхті, міщанам (Універсал "Про заборону чинити будь-які утиски і кривди ніжинським міщанам" від 9 січня 1656 р.). Вони кваліфікували злочин та вказували на можливе покарання за його вчинення. Однак більшість універсалів, незалежно від свого основного змісту, вказували на правопорушення та покарання за нього, що може стати об'єктом окремого дослідження.

До процесуальної групи слід віднести групу універсалів, що стосувалися судоустрою (Універсал "Про покарання учасників нападу на Прилуцький Густинський Троїцький монастир на чолі з Костем Карпенком та Карпом Лихим" від 2 липня 1648 р.). Однак деякі історики-правознавці не виділяють в окрему групу процесуальні універсали у зв'язку з тим, що в Гетьманщині суд не було відділено від адміністрації, тому цю групу універсалів вони відносять до адміністративно-правових.

Назву універсалів мали також і військові розпорядження гетьмана як командувача козацьким військом. Вони містили накази про проведення військових операцій, передислокацію полків, мобілізацію чи демобілізацію козацького війська (Універсал "Про необхідність старшині Запорізького війська готувати зброю для відсічі ворогів" від 7 січня 1654 р.).

Таким чином, упродовж другої половини XVII — першої половини XVIII ст. гетьманські універсали стали основним видом нормативно-правового акта Гетьманщини, що вдало поєднував національну правову традицію із правовим досвідом інших країн, однак усе частіше впродовж XVIII ст. з обмеженням і втратою Україною суверенітету сфера дії універсалів звужувалася, натомість поширювалися норми російського законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України : підручник : у 3 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1. – К. : Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 656 с.
2. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998.
3. Гробо́вський В. В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. / В. В. Гробо́вський, В. О. Гавриленко // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 204–208.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.V. 1633–1699. – СПб., 1853. – № 150. – 380 с.
5. Універсали Б. Хмельницького. 1648–1657 [упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич, редкол. В. Смолій та ін.]. – К., 1998. – № 41. – 174 с.
6. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
7. Апанович О. Універсали гетьманські / О. Апанович // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 135–142.